Udgravningerne ved Gl. Sct. Jacobi Skole

Lars Christian Bentsen

Udgravningen markeret med rødt placeret på et moderne kort over Varde.

Ombygning, nybygning, nedrivning og udgravning foregik gennem hele udgravningen sideløbende. Mens vi gravede på den sydlige del af grunden, var de store maskiner i gang i den øvre skolegård.

Her ses de bedst bevarede dele af plankeværket, som skulle holde den lille bæk i sin grøft. Plankeværket kan have haft en dobbelt funktion, så den også har adskilt de private matrikler fra den offentlige vej.

I vinteren 2007-2008 gravede Museet for Varde By og Omegn ca. 5.500 m^2 i Sct. Jacobi Skoles skolegård. Museet er nu flyttet ind i den ældste skolebygning, mens skolens øvrige bygninger er under ombygning til ejerlejligheder, hotel mm. Til ejerlejlighederne skulle bygges en parkeringskælder, der ville ødelægge alle skjulte fortidsminder under skolegården, og derfor satte museet ind med forundersøgelser medio august 2007. Til stor glæde viste det sig med det samme, at omfattende skjulte fortidsminder fra Vardes tidlige middelalder var bevaret. Udgravningerne satte i gang medio september og blev afsluttet medio maj 2008. Resultaterne var ganske overvældende og det er udgravningens overordnede resultater, der her præsenteres.

Før udgravningen

I årevis har museet fulgt kloakarbejder, byggearbejder, vejarbejder og andet anlægsarbejde i Varde i søgen efter de arkæologiske spor af det middelalderlige Varde. I 1981 blev den ene af byens to middelalderkirker udgravet, da der skulle anlægges en parkeringsplads over ruinen af kirken[1]. Kirken gav de første, væsentlige og sikre arkæologiske spor af det middelalderlige Varde i nyere tid. Årsagen til at man ikke tidligere har fundet arkæologiske spor af det middelalderlige Varde, hænger sammen med bevaringsforholdene. Tilfældet er, at der ingen eller meget få kulturlag er bevaret i byen, og dermed skal alle spor søges som nedgravninger i undergrunden. I kloakgrøfter og andre anlægsarbejder i byen graves der så godt som altid langt ned under undergrundens oprindelige overflade, og dermed forsvinder eventuelle fortidsminder. Skulle man være heldig at finde overfladen af den oprindelige undergrund velbevaret, så kræver en dybere forståelse af eventuelle nedgravninger ofte meget store fladeafdækninger. Den store parkeringskælder gav museet mulighed for at foretage en større fladeafdækning, og det oven i købet i et område, der ikke har været udsat for større byggeaktivitet i moderne tid. Fra historiske kort ved vi, at området blev dyrket i 1600-tallet, og sandsynligvis er forblevet i dyrkning helt frem til den første skolebygning opføres i midten af 1800-tal-

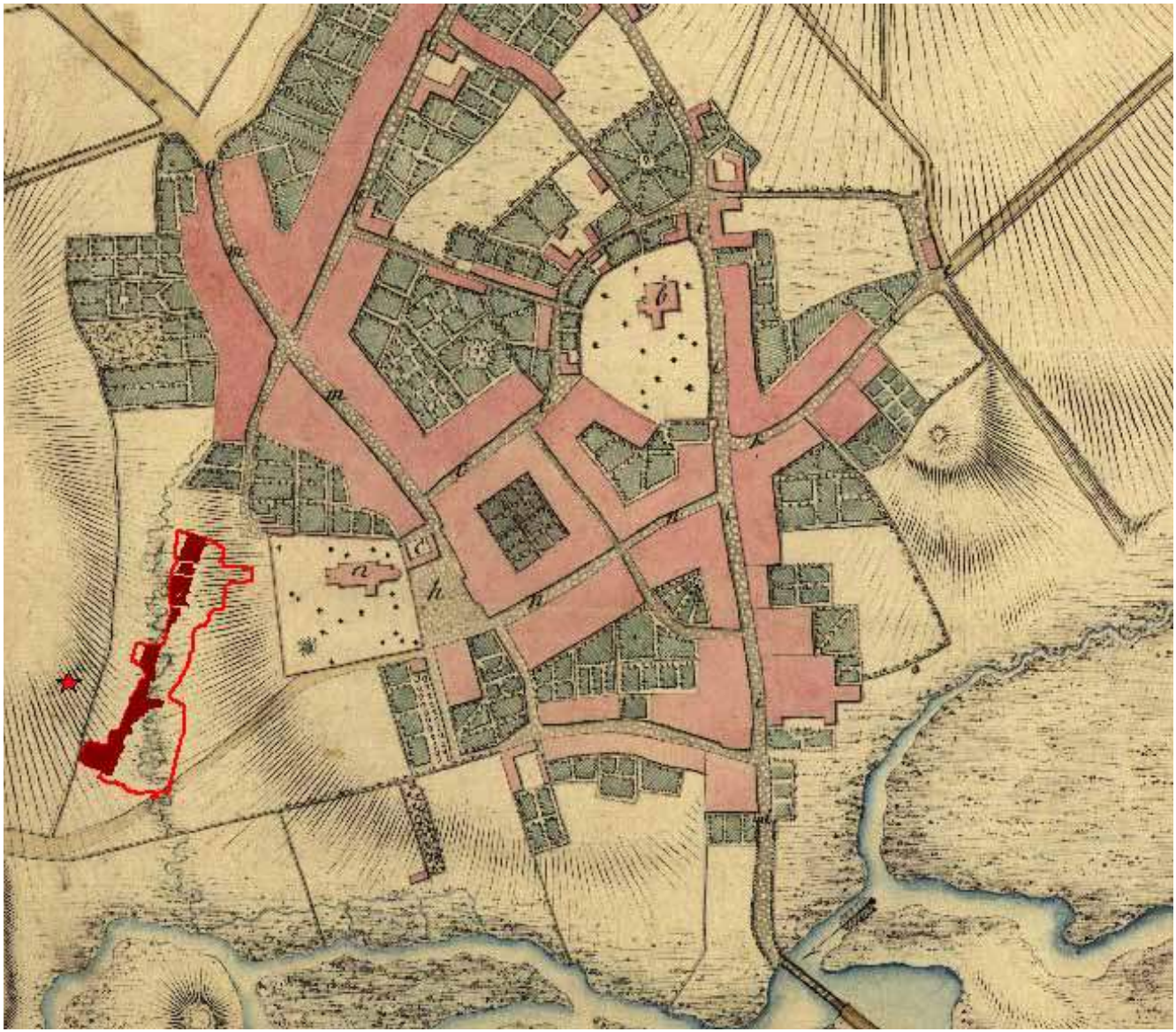

Udgravningen er her placeret på Vejcommissionens kort fra 1797 (se nedenfor), hvor den lille bæk igen er sprunget ud i et naturligt forløb. Den røde stjerne viser, hvor udgravningen på Krogen fandt sted.

let. Herefter vedblev området at være skolegård, og er derfor ikke blevet bebygget. Det viste sig at være vores held – de arkæologiske spor efter middelalderen lå for den sydlige dels vedkommende mindre end 50 cm under overfladen[2].

At Varde er en gammel by er ikke nogen overraskelse. Byen nævnes i en skriftlig kilde fra Kong Niels' tid (1104-1134), og byens placering ved det smalleste sted i Varde ådal har ydet optimale betingelser for en tidlig bydannelse. Ligeledes peger et svensk studie på, at byer med to eller flere kirker ofte er grundlagt i den tidlige middelalder[3].

Nu kan vi endelig begynde at forestille os, hvordan byen har set ud i den tidlige middelalder. Vi har afdækket spor af flere huse, et massivt vejforløb og en lang række brønde, som alt sammen er med til at fortælle om byen i den tidlige middelalder. Udgravningen strakte sig fra vest for Jacobi Kirke helt ned til den nuværende Slotsgade. Dermed har museet undersøgt næsten 6000 m^2 af byen. Udgravningen blev mulig takket være det store projekt, som Steen Dyrvig og Sct. Jacobi A/S har sat i gang på byens gamle skole.

Sådan så hulvejen ud i udgravningen. Man fornemmer endnu to forskellige kørebaner. På dette sted var vejen ca. 60 cm dyb.

Vejen

Allerede i forundersøgelsen blev det konstateret, at der gennem feltet lå et vejforløb, og det viste sig også at blive et af de mest interessante anlæg. Modsat mange andre veje i middelalderlige købstæder, havde denne vej ingen belægning. Helt fra vejens ældste fase fra anden halvdel af 1000-tallet har man kørt på den bare jord, og med tiden skabt et hulvejsforløb, sådan som de stadig kendes i landskabet.

I området har der været en lille naturlig bæk, som tidligt er blevet lagt i en grøft, visse steder hegnet ind med en let palisade eller plankeværk. Foreløbigt er en af palisadens planker dateret til 1128 – således et af Danmarkshistoriens ældste eksempler på vandløbsregulering.

Det kan i dag undre, at man vælger at anlægge et vejforløb i sådan et område, hvor der naturligt er mere vådt end ellers. Der kan gives flere forklaringer. Dels kan den lille bæk gennem århundreder have aflejret store mængder grus, som har været godt at køre på, da man fik bækken under kontrol. Dels ved vi fra en lille udgravning på Krogen, som ligger umiddelbart på den anden side af Vestervold, at der også her har været bebyggelse, og med den udgravede bebyggelse på Sct. Jacobi Skole har vejen naturligt skulle gå mellem disse bebyggelser.

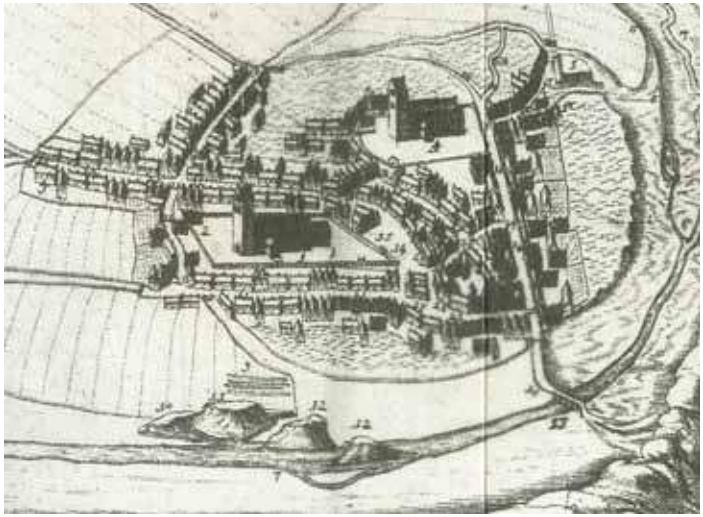

Det vejforløb vi har udgravet er identisk med den vestlige del af den gade Resen kalder Slotsgade. Den løber lige vest for kirken. Slotsgade har aldrig været opfattet som en del af byens ældste gadenet, men udgravningen viser, at vejen har været i brug siden anden halvdel af 1000-årene.

Som nævnt kendes Varde fra en skriftlig kilde fra Kong Niels' tid (1104-1134)[4]. I denne kilde nævnes kongens bryde (forvalter) på en kongsgård. Hvor kongsgården har ligget ved vi ikke med sikkerhed, men stednavnet Kongsgården, som i dag ligger ved Pramstedet, har overlevet gennem tiden, og det er sikkert i dette område kongens gård har ligget. Pramstedet har sit navn efter det sted, hvor prammene, der blev trukket op ad åen med varer fra skibene, blev losset. Og det er ganske naturligt, at kongen havde sin gård netop på dette sted. Hvor langt den tidlige middelalders handelsskibe kunne gå op ad åen vides ikke – måske kunne de gå hele vejen op til byen. Pramstedet som stednavn kendes tidligst fra 1700-årene.

Vi mistede kontakten med vejforløbet sydligst i udgravningen, og dens videre forløb vil være umådeligt interessant at få klarlagt. Det vil være naturligt at søge vejens videre forløb næsten stik syd, da den her ville møde en hypotetisk bro over åen, ganske tæt ved borgen Vardehus. Det skal understreges, at Vardehus i dens nuværende form formentlig først er anlagt i 1300-årene, men nogen sikker datering har vi ikke. Vi ved heller ikke om den har haft forgængere på stedet. Men kongsgården skal også tages med i betragtning, og man kan ikke afvise, at vejen har slået et sving mod vest og var ført tæt forbi kongsgården. Lidt længere mod vest ligger desuden endnu et voldsted, som har kunnet yde kongsgården beskyttelse samt overvåge skibs- eller pramfart på åen og passagen over åen, formentlig i form af en bro. Dette voldsted er heller ikke sikkert dateret, men en datering til ældre middelalder (1100-1300) synes mulig[5]. Senere i middelalderen lå en bro lidt længere mod øst – omtrent midt mellem Storegade og Torvegade, og her er også påvist rester af et vejforløb[6]. Overfartsstedet har altså enten flyttet sig gennem middelalderen, alternativt kan der have været flere, men intet taler altså imod en hypotetisk bro tættere på Vardehus.

Arkæologisk kan vi dokumentere, at vejen har været i funktion i hvert fald indtil 1500-årene. Resens kort er tegnet i 1670'erne, og her fandtes vej-

en endnu. Det er ikke sikkert, at det forløb Resen har tegnet er præcist det samme, som det der er udgravet. Når vejen blev slidt for langt ned i undergrunden og blev for problematisk at køre på, blev den ganske enkelt bredere og bredere, idet man søgte væk fra de dybeste dele af vejen. Den Kongl. General Vejcommission tegnede i 1797 et kort over Varde, hvor vejen er sløjfet – det vil sige at vejen er forsvundet en gang mellem 1670'erne og 1797.

Husene

En meget vigtig del af udgravningens resultater var de rester af byens huse vi fandt. Alle huse har været bygget af træ i forskellige konstruktionsmetoder med jordgravede stolper. I alt har vi fundet spor efter tre eller fire huse.

Huset, som i udgravningen fik betegnelsen K1, var det bedst bevarede. Det er dateret til 1100-tallet, eller den tidlige del af 1200-tallet. Det var et træbygget hus med to indre, tagbærende stolper i husets længderetning, kaldet midtsuler. Væggene har været konstru-

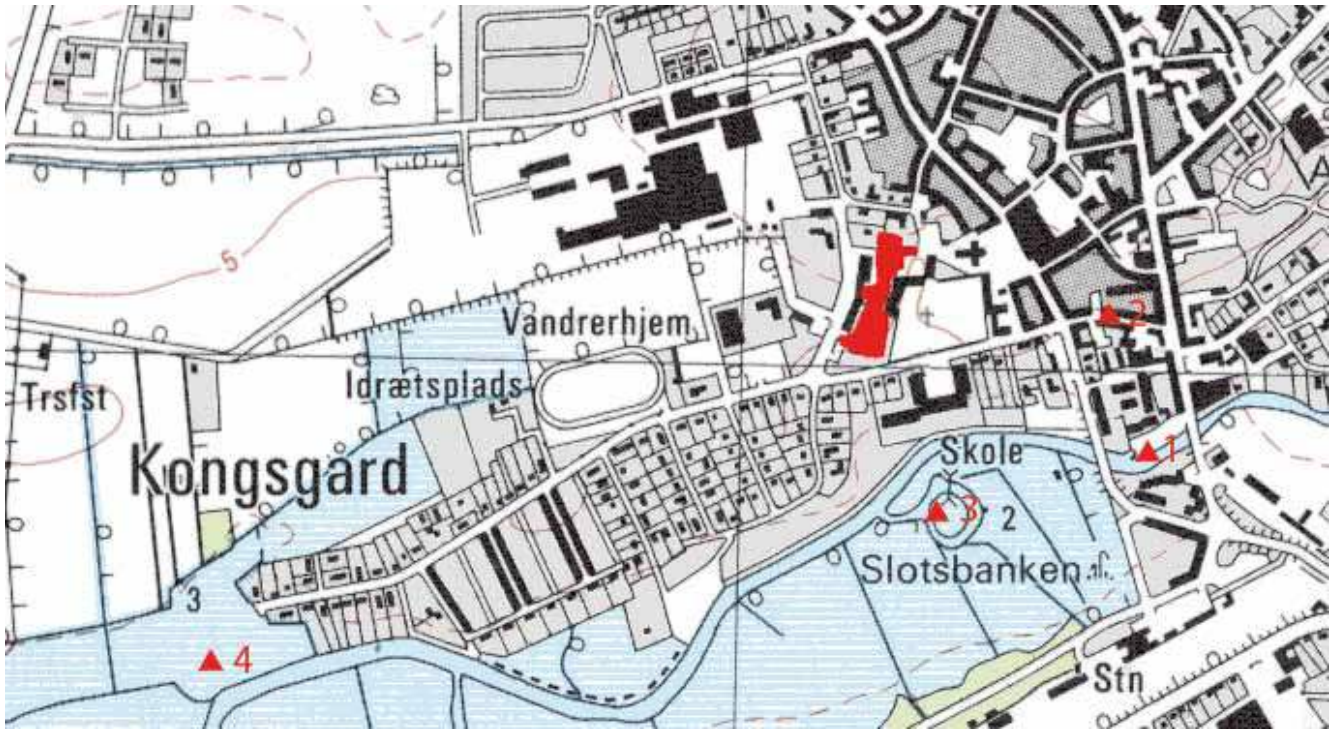

Moderne kort over Varde med udgravningen placeret. 1: Omtrent på dette sted er fundet rester af en bro i åen. Fundet er ikke nærmere beskrevet, og da vi ved, at der også er fundet end mængde pæle i åen, der formentlig har udgjort en spærring, kan en bro ikke med sikkerhed identificeres. 2: I 1905 blev der på dette sted, ca. 1 m under nuværende overflade fundet "… en gammel Gade, der synes at have gaaet tværs over den nuværende, og som man synes at have kunnet spore ind i Gartner Larsens Have (Brogade 8)"[7]. 3: Vardehus. 4: Udjævnet voldsted i den vestlige udkant af Varde.

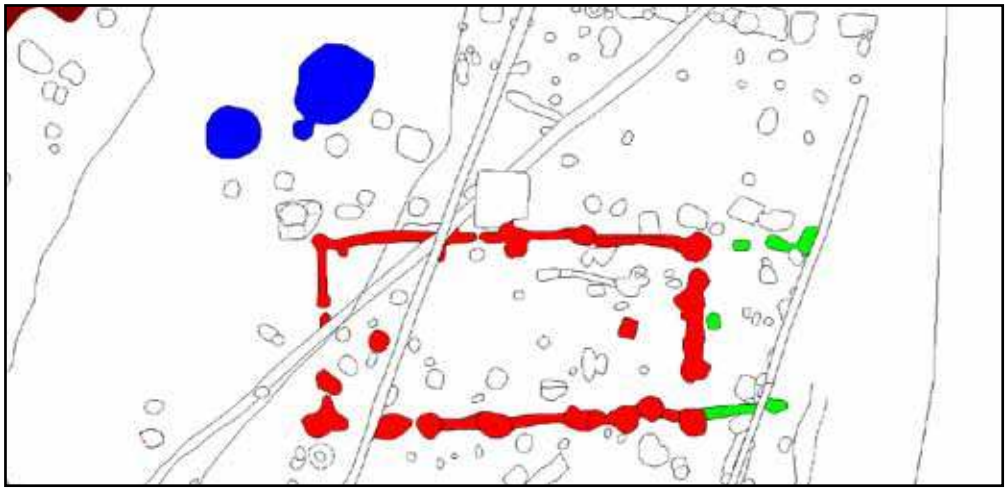

Huset K1 markeret med rødt med de to brønde markeret med blåt. Med grønt er markeret en forlængelse af huset mod øst. Hvor lang tid efter husets oprindelige, vestlige del, den grønne, blev opført kan ikke afgøres.

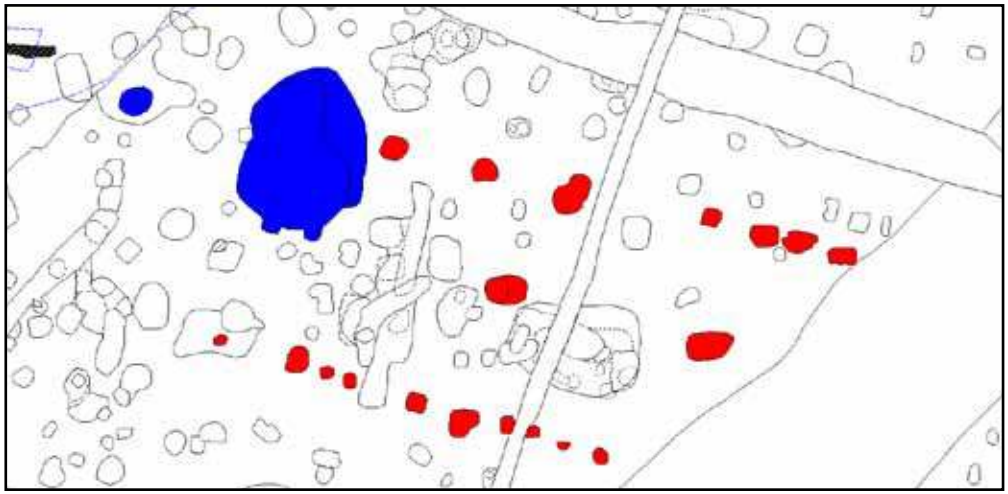

Huset K13 med midtsuler og vægstolper. Lige vest for huset ligger en brønd i to faser. Den kan tilhøre husets funktionstid.

eret enten som stavvægge eller bulvægge. Begge dele kræver tilhuggede planker – i stavkonstruktionen står plankerne lodret, som i de norske stavkirker, mens bulkonstruktionen har vandrette planker. Midtsulerne var ikke ene om at bære taget – de dybe væggrøfter viser, at også væggene har haft tagbærende funktion. Hvor væggrøfterne var bedst bevarede var de næsten 90 cm dybe. Huset har været tækket med enten strå eller tagspån – en slags "tagsten" af træ.

Ganske tæt på K1 lå to brønde, som har hørt til huset. Den ene af disse brønde er dendrokronologisk8 dateret til 1210 – den anden afventer vi datering på. Dateringen stemmer meget fornemt overens med den arkæologiske datering af huset. De to brønde har formentlig afløst hinanden. Arkæologisk dateres sløjfningen af den anden brønd til efter 1250 – i brønden blev der fundet rødbrændte, glaserede kandeskår, som typisk først optræder i det arkæologiske materiale efter 1250.

Huset K13 var ligeledes et midtsulehus, men hvor K1's vægge var sat i grøfter, var væggene i K13 kun bevaret som stolpehuller. Denne hustype kendes gennem det meste af middelalderen, men keramikken daterer dette hus til samme periode som K1 – nemlig 1100- eller 1200-årene. Væggene kan være lavet på samme måde som K1's vægge, men muligheden for lerklinede vægge eksisterer også.

Sydligst i udgravningen, halvt dækket af udgravningens sydlige udstrækning, fandt vi et grøftforløb, der meget ligner K1's væggrøfter. Således mener vi at denne grøft udgør den nordlige væg af et hus med samme orientering som K1. Nord for K1 lå ligeledes to grøftforløb, som også kan have været huse, men som også kan udgøre matrikelskel – det kan ikke afgøres med sikkerhed.

Det er i grove træk den samme byggemåde man brugte på landet – blot var husene i byerne ofte mindre.

Til venstre ses brønden A77, som var konstrueret med en tønde som brøndkasse. I bunden af tønden fandt vi, udover den glaserede keramik, også udgravningens første opsigtsvækkende fund – en lansespids. Til højre ses brønden A553. Det er en af brøndens nederste planker, der er dendrokronologisk dateret til 1210.

Brøndene

Hele vejen gennem udgravningen, øst for vejen, fandt vi flere end 50 brønde, hvoraf enkelte dog nok skal tolkes som latriner. Brøndene har formentlig ligget på byens enkelte matrikler, og således været private. En brønd kræver et hul, der graves så tilpas langt ned, at grundvandet stiger op i hullet.

Brøndene var konstrueret på mange forskellige måder. Vi fandt genanvendte tønder, fint tildannede, firkantede brønde, udhulede træstammer – såkaldte holke, risflettede brønde, en enkelt brønd, der nederst var sat i sten og øverst afsluttet med tørv og endelig brøndkasser, der var sat sammen af 3-5 store stykker af en udhulet træstamme. Således er alle de typer af brønde, man lavede i middelalderen repræsenteret i udgravningen. Langt de fleste af brøndene er endnu kun arkæologisk dateret, mens vi venter på årringsdateringerne. Nogle brønde har det ikke været muligt at datere arkæologisk, men de det har været muligt at datere, gennem fund af keramik, henføres alle til 1100- og 1200-årene.

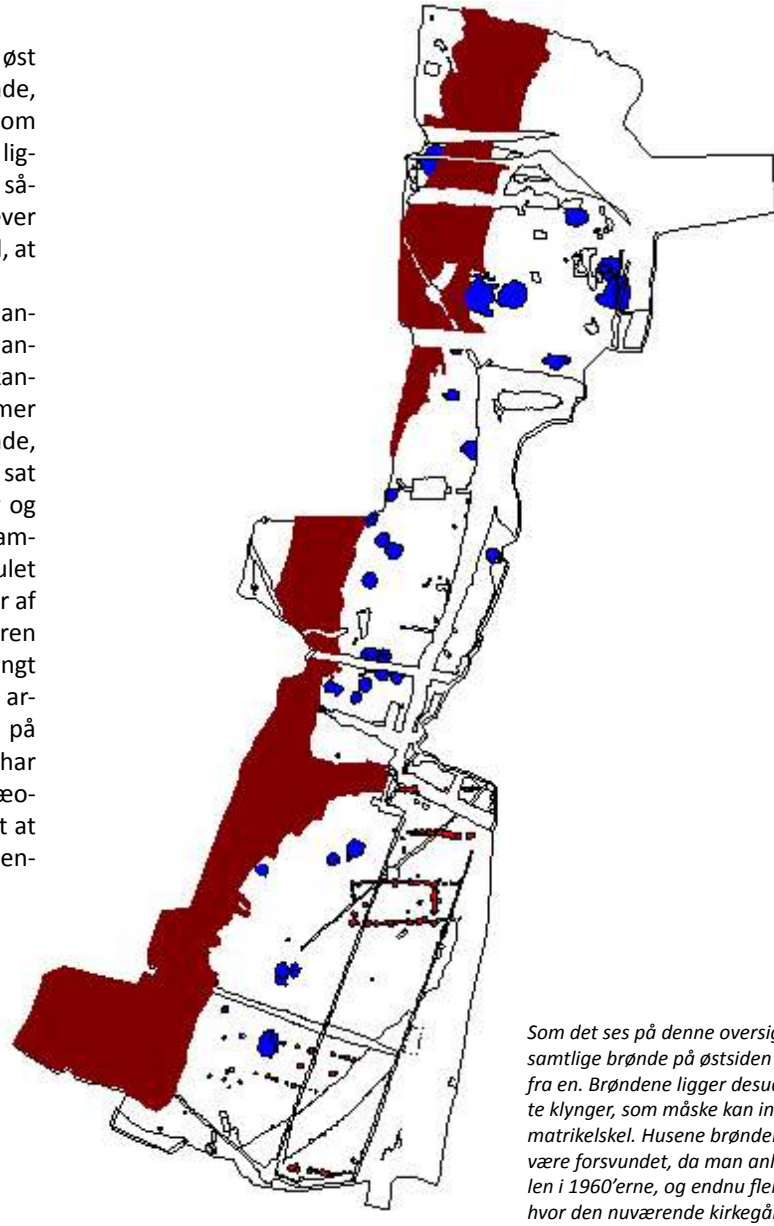

Som det ses på denne oversigtsplan, ligger samtlige brønde på østsiden af vejen, bortset fra en. Brøndene ligger desuden i nogle markante klynger, som måske kan indikere forsvundne matrikelskel. Husene brøndene har tilhørt kan være forsvundet, da man anlagde svømmehallen i 1960'erne, og endnu flere kan have ligget, hvor den nuværende kirkegård ligger.

I mange af brøndene bestod brøndkassen, som her, af genanvendte tønder. Denne var bevaret i næsten fuld højde.

Her ses udgravningens vel nok flotteste brønd under udgravning. Brøndkassen er her en stor, udhulet egestamme. Den var bevaret i 120 cm's højde og var meget velbevaret. Egestammen blev flækket i to halvdele, og hver halvdel blev udhulet for sig. Delene blev derefter samlet med den store klampe, der ses nederst på holken, lige ved siden af rendegraverens omvendte skovl. Vi havde et stærkt ønske om at tage holken op i et stykke, og det var ens tor udfordring. Som det ses på billedet var det en sej kamp mod indtrængende grundvand, mudder og jord, der hele tiden skred sammen.

Fundene

I lang tid kneb det med de særligt fine fund på udgravningen – de fleste fund var den hjemlige, gråbrændte keramik fra den tidlige middelalder uden glasur og kun i sjældne tilfælde med dekoration. Store forhåbninger havde vi til brøndene, hvor de vandmættede forhold udgør gode bevaringsforhold for organisk materiale. Forventningerne blev også indfriet. Men først da vi i udgravningens afsluttende faser gik i gang med at udgrave de sydligste dele af vejforløbet, begyndte vi at finde velbevarede, fine metalsager. Langt de fleste fund ligger endnu på Konserveringscenter Vest i Ølgod og venter på konservering, således at de kan bevares for eftertiden, og derfor skal her kun præsenteres et udpluk af fundene.

Smykker

I den sydlige del af vejforløbet, hvor lagene var vandmættede, var bevaringsforholdene for metaller ganske suveræne. Ved udgravningen blev metaldetektoren brugt systematisk, og det kastede rigtigt mange fine fund af sig.

Bronzeindfattet glas

To brocher med indfattet glas blev fundet i vejforløbets fyld. Denne er den fineste af de to. Glasset er importeret, idet det er fremstillet af det såkaldte sodaglas, som ikke blev produceret i Danmark i middelalderen, men derimod blev fremstillet i store mængder i de gamle, nordlige romerske områder i Tyskland. Glasset (eller hele smykket) er importeret herfra. Smykket måler 1½ x 2 cm.

Dragenålen

Udgravningens vel nok fineste fund er denne dragtnål af bronze. Nålen er stærkt ornamenteret og motivet udgøres af en slank drage, hvis vinger ligget foldet over rygget, langs med nålen. Under dragen ligger dens ben tæt foldet sammen. Dragens detaljerede ører er strøget bagud. Udførelsen er så detaljeret, at øjne, øjenvipper og øjenlåg tydeligt kan ses. Ud ad dragens opspilede kæft springer en knytnæve, der griber om ringen. Ringen identificerer nålen som tilhørende en stor gruppe af dragtnåle, der typisk dateres til den ældre middelalder.

Fuglefibel

Denne lille fugleformede fibel er meget speciel. På fuglens bagside er et øje til påsyning eller montering. I fuglens hale sidder to velbevarede nitter. Dens præcise anvendelse er ukendt, men en funktion som smykke, eller måske en del af et fint hesteseletøj er mulig. Fra den sene del af vikingetiden og den tidlige middelalder findes desuden nogle fine vægte, som krones af en lille fugl, og selv om de stykker undertegnede kender til er noget finere end denne, kan en lignende funktion ikke udelukkes. Fiblen er ca. 3 cm lang.

Urnesfibel
Urnesfibler er ikke sjældne på arkæologiske udgravninger, særligt ikke på vikingetidspladser. De er ikke helt så almindelige i byarkæologiske udgravninger, men ikke desto mindre er de fundet i Varde. Dette er det bedst bevarede eksemplar, som endnu ikke er konserveret. Urnesfiblerne har deres navn efter den smukke, velbevarede ornamentik på kirken i Urnes i Norge. Urnes er den sidste af vikingetidens stilarter, men fortsætter et stykke ind i middelalderen, særligt i form af smykker som dette, indtil midten af 1100-tallet. Fiblen måler 3 x 3½ cm.

Mønter
Hovedparten af mønterne fra udgravningen ligger, som de fleste andre fund stadig på konserveringen, men et enkelt, og meget spændende, eksemplar er blevet konserveret. En mønt slået under Svend Estridsen (1047-1074) i Viborg. Mønten er en blandt 3-4 andre af samme slags, som er fundet i de nederste aflejringer i vejforløbet, enkelte faktisk presset helt ned i undergrunden af vognhjul, hestehove og fødder. Mønterne er ekstremt spændende, dels fordi de viser, at vejen har været i funktion helt fra anden halvdel af 1000-tallet, og dels fordi de indirekte er med til at datere Vardes grundlæggelse til samme periode.

Læder

Der kræves gode bevaringsforhold for at læder ikke skal rådne væk i løbet af få år – bevaringsforhold, som var til stede i brøndene og bunden af det store vejforløb. Det er fra brøndene det meste læder kommer, og de bedste stykker kan tydeligt identificeres som skosåler. Læder er en ganske almindelig fundgruppe ved byarkæologiske udgravninger.

Keramik

Den største fundgruppe er, som ved langt de fleste udgravninger, keramikken. Den middelalderlige husholdning bestod i høj grad af keramik, som blev brugt til alt fra kogekar til opbevaring af fødevarer. Godstypen var forholdsvis blød og farven typisk grå eller næsten sort. Den mest almindelige kartype var de såkaldte kuglepotter med en markant rand og skulderparti. Det er skår af denne kartype vi har fundet flest af. Derudover er der fundet ganske få skår af importkeramik fra Rhinegnene – keramik, som er ganske almindelig i Ribe i denne periode, men som kun i meget begrænset omfang er nået til Varde.

Nagler
Nagler af både jern og træ er fundet i stort tal, flest i jern. De har været anvendt i husbyggeri, vogne, kister og andet i middelalderen. Trænaglerne har været anvendt til samling af træ, og typisk i husbyggeri. Den største af naglerne her er ca. 9 cm lang.

Hestesko
I de velbevarede kulturlag i vejforløbet fandt vi selvfølgelig også hestesko af typisk, middelalderlig type.

Perspektiverne

Perspektiverne for denne undersøgelse er langt større end blot at beskrive de udgravede dele af byen. De gode dateringsmuligheder, og særligt det velbevarede vejforløb, gør det muligt at forstå Varde i et nyt lys. De naturgivne forhold dikterer helt for sig, at topografien er oplagt til en tidlig bydannelse, og de skriftlige kilder samt tilstedeværelsen af to kirker fra den tidlige middelalder placerer da også Vardes oprindelse til denne periode. Dels kan vi nu begynde at danne os et billede af byens karakter i den tidlige middelalder, og dels ændrer den meget tidlige datering helt opfattelsen af det ældste Vardes topografi. Fremtidige udgravninger bliver endog særdeles spændende at følge, og særligt det videre forløb af vejen mod syd eller sydvest vil have højeste prioritet af fastlægge. Fra brøndene er udtaget en række prøver til naturvidenskabelig analyse (pollenanalyse og makrofossilanalyse) og resultaterne af dem vil skabe et endnu mere nuanceret billede af byen. Pollenanalyserne kan fortælle om floraen på stedet, og makrofossilanalyserne (bestemmelser af brændte korn, frø, strå mm.) kan fortælle om dyrkning og vardensernes kost i middelalderen – noget som også analyser af det bevarede knoglemateriale vil bidrage til.

Hvordan så byen ud?

Selvom udgravningen var meget stor – rent arealmæssigt den største, byarkæologiske udgravning nogensinde foretaget i Danmark, og selvom Varde trods alt ikke var nogen storby i den tidlige middelalder, så må vi holde for øje, at vi kun har undersøgt en meget lille del af den tidligmiddelalderlige bykerne. Men udgravningen tegner alligevel et billede af en mindre by med tæt, lav bebyggelse samlet omkring to store stenkirker. De store stenkirker har dermed været meget mere dominerende i bybilledet end i dag. Man skal forestille sig dem omgivet udelukkende af lave træhuse. Byens centrale gader kan have haft en brolægning, enten af sten eller træ, men intet tyder på det. Først efter 1200 – eller måske endnu senere, er huse bygget af teglsten dukket op i bybilledet – de har været forbeholdt de rigeste familier, og der har sikkert ikke været mange af dem. Det skal understreges, at teglstenshuse endnu ikke er påvist i byen. Efter 1300 kan bindingsværket optræde i bybilledet, men i den ældre middelalder har byen helt og aldeles været præget af træhuse. Rundt om byen har ligget dyrkede marker. Byens placering på det eneste mulige overfartssted i Varde ådal, har utvivlsomt betydet en livlig trafik i og omkring byen. Al landbaseret, nord-sydgående trafik i Vestjylland gik forbi Varde.

Litteratur

Andrén, Anders: Den urbana scenen. Lund 1985.

Hauberg, P.: Myntforhold og Udmyntninger i Danmark indtil 1146. København 1900.

Kristiansen, Dorthe Haahr: Middelalderlige voldsteder ved Varde Å. Topografi, typologi, datering ud fra arkæologiske undersøgelser. Upubliceret speciale i middelalderarkæologi. Århus 2005.

Nielsen, Carl Lindberg: Varde Bys Historie. Varde 1942.

Vedsø, Mogens: Den arkæologiske undersøgelse af Sct. Nicolai Kirke i Varde. Fra Ribe Amt bd. XXIII-II 1985.

Noter

1 Udgravningen har j. nr. VAM 0010. Se endvidere Vedsø 1985.

2 Udgravningen har j. nr. VAM 1534.

3 Se Andrén 1985.

4 Nielsen 1942, side 10.

5 Kristiansen 2005, side 23-33.

6 Nielsen 1942, side 202-203. Datering af vejen og broen hænger udelukkende på fundet af en nyredolk fra 1300-årene. Denne vej beskrives i øvrigt også som "lynbestrået", dvs. uden fast belægning.

7 Citat: Nielsen 1942, side 202.

8 Dendrokronologi er årringsdatering af træ; en meget præcis dateringsmetode. Når der er tilstrækkeligt med årringe og træets yderste årringe og gerne bark er bevaret, kan træet dateres til et bestemt år, og i gode tilfælde også hvilken årstid træet er fældet.

9 Hauberg 1900, tavle XI. Yderligere om Svend Estridsens mønter: Ibid, side 50-54.